

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica II (2011)

Mariola Tracz

Studia geograficzne w Uniwersytecie Jagiellońskim w XIX wieku

Opracowania poświęcone dorobkowi naukowemu i dydaktycznemu Wacława Nałkowskiego wskazują, iż nie był on w geografii samoukiem, choć najwięcej zawdzięczał właśnie samokształceniu. W czasie studiów w Uniwersytecie Jagiellońskim, które odbywał w latach 1871–1876, katedra geografii nie istniała (została reaktywowana dopiero w 1877 r.). Mimo to obok matematyki, fizyki i astronomii uczęszczał na zajęcia z geografii astronomicznej i kartografii. Z tego okresu pochodzą pierwsze jego artykuły drukowane na łamach galicyjskich dzienników i czasopism. Odbył także roczne studia w Lipsku (1885 r.), gdzie uczęszczał m.in. na wykłady z geologii, etnologii, psychologii i geografii. W swojej działalności naukowej i pedagogicznej zabiegał, aby być bieżąco informowany o rozwoju geografii na świecie. Warto zaznaczyć, że poglądów wyrażanych przez geografów niemieckich czy francuskich nie przyjmował bezkrytycznie. Wpływ na tę jego postawę niewątpliwie miał jego nieujarzmiony charakter, ale także wcześniejsza edukacja w Lublinie, a zwłaszcza w Krakowie.

Geografia w Uniwersytecie Jagiellońskim przed powołaniem Katedry Geografii

Sytuacja polityczno-społeczna w Galicji była korzystniejsza niż w pozostałych zaborach. Istniał tam pewien margines swobody, co stwarzało możliwości rozwoju naukowego dla Polaków zatrudnionych w uniwersytecie. Poszukiwanie miejsca dla geografii w strukturach uniwersytetu miały miejsce już w dobie Komisji Edukacji Narodowej. Ważną rolę odegrał Hugo Kołłątaj, jeden z twórców Komisji Edukacji Narodowej, reformator i rektor uniwersytetu – Szkoły Głównej Koronnej. Jeden z projektów KEN związany z reformą Szkoły Głównej przewidywał utworzenie Wydziału Nauk Wyzwolonych, który miał między innymi obejmować: historię, geografę, archeologię, numizmatykę, heraldykę, bibliografię i historiozofię. Ogłoszona przez Kołłątaja 1 października 1778 r. reforma Wydziału Filozoficznego polegała na tym, iż ów wydział miał przygotowywać studentów do studiów na pozostałych kierunkach w uczelni, a także kształcić kandydatów na nauczycieli szkół średnich. Dokonana przez Kołłątaja reforma przyniosła pewne efekty również w zakresie

nauczania geografii. Zgodnie z programem studiów z 1765 r. wykładano geografie, hydrografię, chronologię, gnomonikę. Jak wynika z archiwów w roku 1780/81 zajęcia te były prowadzone przez kierownika katedry matematyki – Feliksa Radwańskiego. Również Jan Śniadecki, prowadząc w latach 1786/1787–1788/1789 wykłady z matematyki i astronomii, uwzględniał problematykę z zakresu geografii fizycznej, głównie meteorologii i klimatologii (Jackowski, Sołjan 2009).

Reorganizacja Wydziału Filozoficznego dokonana w 1805 r. wprowadziła podział na przedmioty obowiązkowe i przedmioty nadobowiązkowe. Geografię zaliczono do tej drugiej grupy. W roku 1811/1812 wśród 12 katedr funkcjonowała katedra historii powszechnej i geografii oraz katedra astronomii z „dozorem obserwatorium i nauką robienia map”. Wówczas powstała praca J. Śniadeckiego *Jeografia*, pierwszy nowatorski podręcznik geografii matematycznej i fizycznej, używany do końca XIX wieku. Mimo wpływu, jaki na rozwój geografii wywarło to dzieło, niektórzy historycy geografii wyrażali pogląd, jakoby geografia ówczesna stanowiła wyłącznie dziedzinę pomocniczą historii, chociaż z drugiej strony uznawano jej związki z przyrodoznawstwem i statystyką (Barycz 1949). Status geografii i jej miejsce w systemie nauk nie był wówczas w Polsce wyraźnie określony. Nie przeszkadzało to jednak wielu osobom w rozwoju geograficznych zainteresowań, czego świadectwem były m.in. przygotowane rozprawy doktorskie. Do 1850 r. na Wydziale Filozoficznym UJ powstały dwie rozprawy doktorskie z zakresu geografii: Jana Kantego Steczkowskiego *De longitudine geographica* z 1828 r. i Teofila Żebrowskiego *O sieciach do kart geograficznych, astronomicznych i morskich* z 1832 r. Ponadto na Wydziale Lekarskim (1847 r.) powstała praca Franciszka Marczykiewicza *Hidrografia miasta Krakowa i jego okręgu* (Jackowski, Sołjan 2009).

Pierwsza katedra geografii na ziemiach polskich

Z chwilą powołania w drodze administracyjnej katedry geografii w 1849 r. nastąpiła korekta struktury organizacyjnej Wydziału Filozoficznego. W jej wyniku katedrę historii naturalnej podzielono na katedry: geologii, zoologii i geografii powszechnej. Tę ostatnią objął Wincenty Pol. Wykłady prowadził przez 5 półroczy, a oferta wykładowa była bardzo szeroka. Dominowały wykłady z geografii regionalnej: geografia świata, geografia fizyczna Europy, geografia Europy Wschodniej i krajów karpaccich, Monarchii Austriackiej, Ziemi Świętej. Prowadził też kursy z geografii fizycznej oraz geografii handlowej, która dała początek późniejszej antropogeografii. Wymiar jego zajęć w zależności od semestru wahał się od 5 do 9 godzin. Na przykład w semestrze letnim 1851 r. odbyły się następujące wykłady: geografii Monarchii Austriackiej (wtorek, czwartek, sobota od 7–8 rano w Laboratorium Fizycznym), geografii Palestyny oraz etnografii Wschodu (odpłatne za czesne). Charakter nowatorski miał praktyczny kurs geografii fizycznej dla kandydatów do zawodu nauczycielskiego. Zajęcia obejmowały 4 godziny wykładów tygodniowo oraz bliżej nieokreśloną liczbę godzin ćwiczeń. Na kurs zapisywało się 6 słuchaczy, którzy wykonywali określone ćwiczenia (Kortus i in. 1999–2000). Ponadto W. Pol wprowadził do programu studiów geograficznych nową formę kształcenia – wycieczki. Celem tych zajęć było pogłębienie teoretycznych zagadnień poznawanych

przez studentów w czasie wykładów. Pol zorganizował kilka wycieczek, m.in. do Niepołomic (1850 r.), do Krzeszowic – Tenczynka – Czernej (czerwiec 1850 r.), do Tyńca, Mnikowa i Bielan. W roku akademickim 1851/1852 roku wiosną odbyła się wycieczka do Wieliczki i na Pogórze Wielickie, a latem do Doliny Kościeliskiej (Jackowski, Sołjan 2009). Wycieczki miały charakter interdyscyplinarny, w ich trakcie poruszano obok treści geograficznych zagadnienia krajoznawcze, botaniczne, historyczne. Uczestniczyli w nich oprócz W. Pola etnolog i przyrodnicy (np. L. Zejszner).

Zawieszenie autonomii Uniwersytetu 30 września 1852 r. i rozwiązanie katedry geografii w styczniu 1853 r. zakończyło pierwszy etap formalnego rozwoju geografii jako dyscypliny akademickiej w Polsce. Działalność akademicka W. Pola sprawiła jednak, że geografia powoli zaczęła być dostrzegana i uznawana za samodzielną dyscyplinę nauki i przedmiot kształcenia uniwersyteckiego. Niestety nie znajdowało to odzwierciedlenia w strukturze organizacyjnej Uniwersytetu, w programach studiów, jak i w badaniach naukowych. Po usunięciu W. Pola o istnieniu geografii świadczyły jedynie prowadzone na Wydziale Filozoficznym przewody doktorskie. Do czasu reaktywowania katedry geografii w 1877 r. zarejestrowano dwa przewody doktorskie, których tematyka związana była z geografiami, tj. Eugeniusza Janoty *Przewodnik po wycieczkach na Babią Górę, do Tatr i Pienin* (1860), Feliksa Berdausa *Karpaty w ogóle, a w szczególności pod względem geograficznym, geognostycznym i botanicznym* (1866) (Jackowski, Sołjan 2009).

Również Komisja Fizjograficzna powołana w 1865 r. przez Towarzystwo Naukowe Krakowskie dała możliwości prowadzenia badań w Karpatach, w których od początku uczestniczyły osoby zainteresowane geografiami i przedstawiciele nauk pokrewnych. Utworzona została w jej ramach sekcja meteorologiczna oraz geologiczno-oroograficzna. Aktywnymi członkami Komisji byli m.in. E. Janota, A. Rehman, T. Żebrowski i F. Berdau. Na ten prawdopodobnie najtrudniejszy dla geografii okres przypadają krakowskie studia Nałkowskiego. Studiował on w Uniwersytecie Jagiellońskim 4 semestry w latach 1874–1876. Słuchał wykładów z kartografii i geografii matematycznej, a także z literatury. Potwierdzeniem uzyskania absolutorium 16 marca 1886 r. jest Index Scholarum Magistrorum – spis wysłuchanych wykładów i ćwiczeń na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1871/72, 1874/75, 1875/1876 wydany 16 marca 1888 roku. Drugim ważnym dokumentem zachowanym w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego jest Index lectionum z lat 1871/72, 1874/1875, 1875/1875 z zaliczeniami i podpisami profesorów.

Reaktywacja katedry geografii

Podjęmowane przez Uniwersytet próby reaktywacji katedry geografii nie przynosiły efektów. Istotną rolę w tym odegrał fakt, iż w Polsce nie było kandydata, który mógłby objąć taką katedrę. Sprowadzenie osoby z zagranicy, zapewne rozważane, ze względów czysto patriotycznych nie wchodziło w rachubę (Jackowski, Sołjan 2009: 87). Nie oznacza to całkowitej nieobecności geografii. Badania geobotaniczne prowadził np. Antoni Rehman, późniejszy kierownik katedry geografii na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie.

Duży wkład w ponowne reaktywowanie katedry geografii wniosła Rada Szkolna Krajowa – autonomiczny organ polskiego szkolnictwa podstawowego i średniego w zaborze austriackim, która zredagowała w 1874 r. „Odezwę do Wydziału Filozoficznego UJ” z prośbą o uruchomienie stosownej katedry celem przygotowania merytorycznego nauczycieli. Powodem wystosowania tej prośby była krytyczna ocena stanu nauczania geografii i wynikająca z niej potrzeba rozszerzenia zakresu dotychczasowego planu nauczania geografii w szkole średniej. Inicjatywa Rady Szkolnej Krajowej sprawiła, że na potencjalnego kandydata mającego w przyszłości kierować uniwersytecką katedrą geografii wyznaczono Franciszka Czernego-Schwarzenberga. Decyzją Wydziału przyszedł profesor przez 2 lata dokształcał się w zakresie geografii na uniwersytetach austriackich i niemieckich. Zatrudnienie nastąpiło w 1876 r., po otrzymaniu przez F. Czernego-Schwarzenberga habilitacji z geografii. Podjął wykłady jako docent prywatny i prowadził dwa kursy: geografii fizyczną (fizykalną – 3 godz. tygodniowo) i historię geografii (2 godz.). 20 września 1877 r., decyzją cesarza, F. Czerny-Schwarzenberg został mianowany nadzwyczajnym profesorem geografii i ta nominacja jest równoznaczna z oficjalną reaktywacją katedry geografii w Uniwersytecie Jagiellońskim. Prowadzenie katedry przez F. Czernego-Schwarzenberga jest przez badaczy oceniane raczej negatywnie. W zakresie organizacji studiów i prowadzonych zajęć nie kontynuował on rozwiązań przyjętych przez W. Pola. Zabiegał jednak o wprowadzenie do programu studiów seminarium i ćwiczeń geograficznych. Uzyskał zgodę na uruchomienie stypendium dla dwóch słuchaczy na każdym kursie od roku 1889/1890. Opracował wymagany statut do ćwiczeń geograficznych. W statucie określił czas trwania tych zajęć (2 godz. tygodniowo) i odbiorcę, którym miał być każdy słuchacz Wydziału Filozoficznego. Celem ćwiczeń miało być nabycie umiejętności potrzebnych do pracy naukowej na kierunku i przygotowanie przyszłych nauczycieli gimnazjalnych do prowadzenia lekcji geografii.

Opracowany przez F. Czernego-Schwarzenberga program studiów obejmował:

- geografii fizyczną – 1 i 2 semestr,
- etnografię z antropologią – 3 semestr,
- geografii Europy (bez Monarchii Austro-Węgierskiej) – 4 semestr,
- geografii Monarchii Austro-Węgierskiej- 5 semestr,
- geografii Ameryki, Azji, Afryki i Australii – 6 semestr,
- historię geografii – 7 semestr (Kortus i in. 1999–2000, Jackowski, Sołjan 2009).

Ze względów politycznych w programie nie było treści dotyczących geografii Polski. Jedyną zachętą dla podejmowania przez młodzież studiów geograficznych były organizowane wyprawy naukowe. Swoistą konkurencją były kursy organizowane przez Maurycego Rudzkiego w katedrze geofizyki matematycznej i meteorologii. Wykładał on m.in. meteorologię oraz fizykę Ziemi.

Dzięki ustanowieniu katedry, Kraków stał się jedynym ośrodkiem kształcenia geograficznego na ziemiach polskich. Studia tutaj odbywali m.in. oprócz Wacława Nałkowskiego, Eugeniusz Romer (1889–1891) i Jerzy Smoleński (1899–1903). W ten sposób rozpoczął się rozwój kadry akademickiej, która w okresie II Rzeczypospolitej stanowiła o rozwoju geografii polskiej.

Geographical studies at the Jagiellonian University in the nineteenth century

Abstract

In time of Waław Nałkowski's studies in Kraków (1871–1876), the chair of geography at the Jagiellonian University did not exist. Despite this, in addition to mathematics, astronomy and physics, he attended lectures in geography, astronomy and cartography. Geographical learning opportunities within the Faculty of Philosophy were enabled there as early as 1765, thanks to the reform of the University made by Hugo Kołłątaj. In late 1811 and 1812 among 12 departments in the Faculty of Philosophy there was the Chair of History and Universal Geography as well as the Chair of Astronomy. At this time the first Polish physical-geographical handbook was issued. That was a very innovative textbook in mathematical and physical geography elaborated by Jan Śniadecki, which was used until the end of the nineteenth century. In 1849 there was an adjustment of the organizational structure of the Faculty of Philosophy. As a result, the Chair of Natural History was divided into the chairs of geology, zoology and geography. The latter was taken by Wincenty Pol, who taught geography of Eastern Europe, the Austrian Monarchy and the Holy Land. He also had courses in physical geography and commercial geography, which later gave rise to human geography. The suppression of the autonomy of the University on September 30, 1852, and winding up of the Chair of Geography in January 1853 completed the first period of formal development of geography as an academic discipline in Poland. Academic activity of W. Pol caused, however, that geography became gradually noticed and recognized as an independent area of knowledge and the academic discipline.